

УДК: 644.19-64.048(477)

ВУГІЛЬНІ ТА НАГРІВНІ ПРАСКИ У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»: ХАРАКТЕРИСТИКА КОЛЕКЦІЇ

Жам О.М., Грудевич Т.В.

(Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»)

У статті аналізується колекція вугільних і нагрівних прасок ХІХ – І-ї пол. ХХ ст. Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Приділена увага будові, техніко-конструктивним особливостям прасок.

Ключові слова: праска, музей, колекція, конструкція, матеріал, техніка, виробництво.

Серед численних і різноманітних колекцій Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі НІЕЗ «Переяслав») помітне місце займають вугільні та нагрівні праски 2-ї пол. ХІХ – 1-ї пол. ХХ ст.

Зібрання прасок нараховує 23 одиниці (16 – основного, 7 – науково-допоміжного фонду). Нагрівні та вугільні праски представлені пропорційно: 11 – нагрівні, 12 – вугільні. Більшість прасок музейного зібрання фабричного виробництва і лише одна – кустарного. Виготовлені переважно з чавуну, рідше із сплаву металів, одна праска – мідна.

Зібрання прасок із фондового зібрання НІЕЗ «Переяслав» ще не було об'єктом спеціальних наукових досліджень, що і обумовило вибір даної теми.

Історія праски має тисячолітню історію. Відомо, що ще у ІV ст. до нашої ери в Греції розгладжували одяг за допомогою гарячої металеві качалки, або нагрітого дикого каменю. Пізніше для розгладжування одягу використовувалися спеціальні дерев'яні «рублі» з

качалками, скляні кулі «гало» [2].

В часи пізнього середньовіччя з'явилися металеві вугільні праски, в середину яких закладали розжарене вугілля. На території Російської імперії такі праски відомі з ХVІІ ст., а в Європі – ще раніше [3].

За формою вугільні праски нагадували сучасні, але були важчими та більшими за розмірами. Принцип роботи наступний. Всередину корпусу насипали розігріте вугілля (частіше березове) і закривали кришкою. Щоб вугілля краще розгоралося, в бокових стінках корпусу робили невеликі отвори різної форми. Для того, щоб роздути охолоджене вугілля, в отвори дули або розмахували праскою в різні сторони, підсилюючи вентиляцію. Зрідка для кращої тяги у верхній частині корпусу прилаштовували трубу. Ці праски не відзначалися зручністю та безпечністю: іскри і маленькі жаринки вилітали із «жаровні» і залишали на одязі дірки та окалини. Окрім цього вугільні праски були важкими, робота з ними потребувала чимало фізичних зусиль.

Наприкінці XVIII – XIX ст. в Російській імперії й, зокрема, на території України було налагоджене промислове виробництво вугільних прасок. Їх випускали ливарні заводи, іноді – ковалі. Виготовляли праски переважно із чавуну, менше – із міді та сплаву металів.

У зібранні НІЕЗ «Переяслав» представлені 12 вугільних прасок (4 – основного, 8 – науково-допоміжного фонду).

Привертає увагу вугільна чавунна праска (інв. №Е-1883), датована сер. XIX ст. Праска знаходилася в маєтку князя Олександра Горчакова в с. Ташань Переяславського повіту Полтавської губернії. Звідти перевезена в м. Переяслав працюючою князя Горчакова, яка перейшла працювати до багатой міщанки Н.І. Германської. Передала праску до музею племінниця Н.І. Германської у 1973 р. Праска має оригінальну форму, конструкцію, оздоблення. Бокові стінки вертикальні, сходяться на носіку, внизу потовщення, вище якого ряд круглих відводів. Кришка обрамлена трикутними зубцями. Ручка овальної форми, зверху обтягнена шкірою, кріпиться до кришки за допомогою фігурних стовпчиків. Біля одного з стовпчиків (біля носика) – голова лева. Розміри: 16x8 см, висота – 21 см. [1].

У 2008 р. в жительки с. Строкова Переяслав-Хмельницького р-ну Ганни Олександрівни Іващенко була придбана типова вугільна праска (інв. №Е-4298), датована 50-ми рр. XX ст. [1]. Праска масивна (19,5x10x19 см). Корпус із заокругленими бочками, кришка відкидна із зубцями, фіксується замком із крупним масивним гачком. На кришці прикріплена прямокутна ручка, що викінчується де-

рев'яною ручкою. Нижня частина масивна, на підставці з напівкруглими отворами.

У 2008 р. працівник НІЕЗ «Переяслав» Ф.Ф. Дарда передав до музею типову чавунну вугільну праску (інв. №Е-4311), датовану кін. XIX ст., традиційної форми: носик загострений, нижня частина з невеликим виступом, корпус з усіх боків у невеличких отворах, за рахунок яких відбувалася циркуляція повітря і розгоралося вугілля, вгорі на металевій позубцьованій кришці дерев'яна ручка для тримання, спереду кріплення з металевою кулькою, за допомогою якого відкривалась кришка. Розміри: 10x21 см. [1].

Наступного 2009 р. у жительки с. Хоцьки Переяслав-Хмельницького р-ну Н.Л. Стріхи була придбана вугільна праска поч. XX ст. (інв. №Е-4138) [1]. Праска виготовлена у формі перерізаного поперек човна, має значні розміри (20x10x18 см). Складається з металевого пустотілого корпусу та товстої металеві підшви, над якою з боків розміщені по два отвори-розрізи для піддування. Кришка відкидна, кріпиться до корпусу за допомогою закрутки. До кришки приклепана ручка. Призначалася праска для прасування верхнього одягу.

У 1976 р. житель м. Сміла Черкаської обл. Євген Пилипович Коржик передав до музею чавунну вугільну праску 2-ї пол. XIX ст. (інв. №ДЕ-89), яка дісталася йому від бабки. Праска традиційної форми: спереду загострена, ззаду розширена, закінчується прямою стінкою. В нижній частині корпусу з боків по 5 наскрізних отворів. Кришка обрамлена зубцями пилкоподібної форми, між зубцями наскрізні отвори, аналогічні з отворами

на корпусі. В передній частині покришки розміщений боковий гачок для закривання покришки. В центрі покришки металева ручка. Розміри: 15x17x9 см [1].

В 1980 р. житель м. Переяслава-Хмельницького Л.К. Зозуля передав до музею дві чавунні вугільні праски фабричного виробництва (інв. №НДФ-1465 та НДФ-1466), датовані 30-ми рр. ХХ ст. Праска (інв. №НДФ-1465) невеличка (10x2 см), стіни корпусу майже вертикальні, з круглими отворами на боках, краї кришки позубцьовані, ручка металева прямокутної форми з дерев'яною накладкою, біля носика пристрій за допомогою якого відкривається кришка. Призначалася для прасування білизни [1]. Праска (інв. №НДФ-1466) схожої конструкції, але більших розмірів (19x21 см) [1].

У 1981 р. житель с. Помоклі Переяслав-Хмельницького р-ну А.І. Даченко передав типову вугільну праску, датовану поч. ХХ ст. (інв. №НДФ-2026). Відрізняється від попередньої лише тим, що отвори на корпусі напівкруглі та трикутні, а не круглі. Розміри: 20x19 см [1].

У 1982 р. житель с. Сошників Переяслав-Хмельницького р-ну М.С. Дорошенко передав до музею вугільну праску (інв. №НДФ-2638), датовану поч. ХХ ст. Праска продовгуватої форми, один кінець тупий, інший – загострений. В нижній частині корпусу з боків по два отвори. Зверху розміщена кришка, яка внизу закінчується зубчиками. На кришці на залізній пластинці прикріплена дерев'яна ручка. Закривається праска кришкою за допомогою невеличкого гачка. Використовувався для прасування білизни та верхнього одягу. Розміри: 19x10,5x10 см [1].

У 1983 р. жителька с. Дівички Переяслав-Хмельницького р-ну Ганна Гич передала до музею вугільну праску 40-50-х рр. ХХ ст. (інв. №НДФ-3344). Праска має форму видовженого трикутника, в нижній частині корпусу бокові отвори, по 5 з кожного боку і 3 – ззаду, кришка із зубцями по 6 з кожного боку, в центрі гачок для закривання. Ручка дерев'яна на металевому стержні, підтримується двома металевими пластинами, які кріпляться до кришки шурупами. Використовувалось в домашньому господарстві для прасування верхнього одягу. Розміри: 20x17,5 см [1].

В 1985 р. під час етнографічної експедиції на Черкащину в жительки с. Придністровське Чорнобаївського р-ну Н.Т. Ярошенко були придбані дві вугільні праски фабричного виробництва кін. ХІХ ст. (інв. №НДФ-4793 та НДФ-4794). Праски мають подібні розміри (19x18,5 см та 18x17,5 см) та будову. За формою нагадують човник з високими бортами, кришки позубцьовані, у передній частині мають масивну застібку з круглою ручкою. По центру кришок на двох опорах кріпляться дерев'яні, круглої форми ручки. В середині пустотілі, на дні платформи розміщені три металеві виступи, на які клали розжарене вугілля. Відрізняються праски лише кількістю отворів. У праски (інв. №НДФ-4793) їх п'ять, великих розмірів, напівкруглої форми, а в праски (інв. №НДФ-4794) – сімнадцять, невеликих, круглої форми. В обох прасках отвори розміщені симетрично, з боків корпусу та на торцевій стороні. Використовувалися для прасування білизни та верхнього одягу [1].

Пізніше замість вугілля в корпус

праски з тильного боку почали вкладати розігріту чавунну болванку. У музейному зібранні є дві праски, конструкція яких пристосована для закладання розігрітих болванок.

Праску (інв. №Е-3156) передав у 1984 р. житель м. Переяслава-Хмельницького Георгій Іванович Бутник. Праска фабричного виробництва, виготовлена з міді, датується 30-х рр. ХХ ст. Має форму трикутника. До корпусу на металевих пластинах кріпиться дерев'яна ручка. У задній частині корпусу засувка, яка піднімається вгору за допомогою важеля. Через цей отвір до праски вставляли розігріту болванку. Використовувалася для прасування білизни. Розміри: 19x17x10см [1].

У 1985 р. житель с. Єрківці Переяслав-Хмельницького р-ну Микита Іванович Мандзюк передав до музею схожу праску (інв. №Е-3299). Праска металева, датується поч. ХХ ст. Корпус напівкруглої форми, має невеликі отвори, ззаду затулка, яка закриває отвір до корпусу. Вгорі на металевому кріпленні фігурної форми дерев'яна ручка. Розміри: 19x17,5 см [1].

Окрім вугільних прасок на території України значного поширення набули литі чавунні нагрівні праски. Вони розігрівалися на відкритому вогнищі або в гарячій печі. З'явилися вони на території України у ХVІІІ ст. і випускалися аж до 60-х рр. ХХ ст., хоча вже була винайдена електрична праска. Великі чавунні праски важили до 10 кг і призначалися для прасування грубих тканин, верхнього одягу. Принцип дії такої праски полягав в тому, що одяг нагрівався в певному місці і розрівнювався під дією самої праски. Одночасно побутовали невеличкі нагрівні праски, розміром з долоню. Вони використовувалися для прасування білизни, ніжних тканин, дрібних деталей одягу (манжетів, комірців, мережива тощо).

Широко представлені в музейній колекції нагрівні праски – 11 одиниць (9 – основного, 2 – науково-допоміжного фонду).

У 1972 р. у жителя с. Віненці Переяслав-Хмельницького р-ну М.Д. Бойка була придбана невеличка (13,5x6,5 см) чавунна нагрівна праска (інв. №Е-1548), датована поч. ХХ ст. [1]. Складається з цільнолитой платформи і ручки, привареної до платформи.

Цікава нагрівна праска для прасування мережива 1-ї пол. ХХ ст. (інв. №Е-4122). Чавунна, вагою 2 кг, цільнолита, фабричного виробництва. Верхня частина корпусу прикрашена орнаментом у вигляді стовпчиків по 16 штук з кожного боку. Передала праску до музею жителя с. Положаї Переяслав-Хмельницького р-ну Г.М. Головка у 1970 р. [1].

Чотири нагрівні праски, датовані поч. ХХ ст., передав у 2004 р. житель с. Лецьки Переяслав-Хмельницького р-ну Г.М. Ткаченко. Належали праски його родичці – Канівець Поліні Андріївній, також жительці цього села, яка користувалася ними в 50-х рр. ХХ ст. Праски (інв. №Е-4250 та Е-4298) великих розмірів (17,9x9x4 см та 18x5x4,5 см), використовувалася для прасування верхнього одягу, дві інші (інв. №Е-4251 та Е-4252) – невеличкі (7,5x9x4 см та 6,5x8,5x4см), призначалися для прасування мережива, важкодоступних деталей одягу. Всі праски фабричного виробництва (у верхній частині корпусу нерозбірливе клеймо виробника), виготовлені з металевого спла-

ву, мають форму човника. Нагрівали праски на примусі, керогазі, відкритому вогнищі, в печі, Кіптяву, що утворювалася на підшві праски, витирали об глиняну долівку, потім протирали ганчіркою. Зберігалися праски під піччю, інколи під лавою [1]. Наявність у одного господаря в одному помешканні чотирьох прасок може свідчити про те, що їхній господар займався пошиттям або ремонтом одягу.

Типова нагрівна праска з цільною ручкою поч. ХХ ст. (інв. №Е-3300) виявлена у 1985 р. в с. Єрківці Переяслав-Хмельницького р-ну. Праска фабричного виробництва, чавунна, носик загострений, нижня частина має виступ, бочки ледь кошені до верху, ребристі. Верхня частина корпусу плоска, з випуклим клеймом. Ручка велика, виготовлена з круглого стержня. Розміри 18x13 см [1].

Невеличку нагрівну праску (12x8x7,5 см), датовану поч. ХХ ст., передала у 1988 р. жителька с. Циблі Харитина Тимофіївна Литвиненко (інв. №НДФ-1598). Праска використовувалася для прасування білизни. Виготовлена з металевого сплаву, у формі човника. Ручка приварена, має форму еліпса [1].

Одна з прасок (інв. №Е-3482) представляє так звану вдосконалену модель нагрівних прасок, зі знімною ручкою. Зазвичай чавунна праска розігрівалася довго (не менше як півгодини). Тому, щоб прискорити процес прасування, до однієї знімної ручки виготовляли по кілька (дві та більше) платформ. Поки однією гладили, друга платформа нагрівалася. Таку праску передав до музею у 1986 р. житель м. Переяслава-Хмельницького В.А. Голубничий. Корпус чавунний, овальної

форми, цільнолитий. Ручка знімна, металева з дерев'яною накладкою, кріпиться до корпусу за допомогою металевих кріплень. Розміри: 16x14 см.

Єдину у музейному зібранні праску кустарного виробництва (інв. №НДФ-2481) передав у 1982 р. житель с. Придністровське Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. М.С. Жицький. Праску виготовив на поч. ХХ ст. місцевий коваль. Призначалася вона для прасування верхнього одягу та білизни. Задня частина прямокутної форми, плавно переходить у гостроконечну. На верхній частині два квадратних виступи. Ручка фігурна, у формі еліпса. Розміри: 18x12,4x8,7 см [1].

В музейній колекції представлена також професійна кравецька праска (інв. №Е-2557). Кравецьку справу важко уявити без праски, адже без прасування гарну річ пошити тяжко. У кравців є навіть приказка: «Портной сгладит – утюг сгладит». Зазвичай у кравців в арсеналі було по кілька прасок вагою від 1 до 12 кг. Для важкодоступних місць (рукав, плече) та мережева використовувалися мініатюрні праски. Саме така праска представлена в колекції НІЕЗ «Переяслав». Її розміри 14,5x7x3 см. Виготовлена на поч. ХХ ст. з чавуну. Традиційної форми. З маленькою ручкою. Навколо ручки орнамент у вигляді відлитої з металу розеток. На ручці клеймо заводу виробника. Наложала праска кравцю Степешку із с. Велика Каратуль Переяслав-Хмельницького р-ну. Передана до музею в 1980 р.

Таким чином, колекція прасок Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» репрезентує типові праски, виготовлені в 2-й пол. ХІХ – 1-й пол. ХХ ст. Вони

схожі за формою, розмірами та конструкцією. Збірка хоч і не є чисельною, але все ж важливою складовою фондодового зібрання Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Праски були зібрані впродовж 2-ї пол. XX – на поч. XXI ст. на території Київської та Черкаської областей. Значну кількість прасок передали жителі м. Переяслава-Хмельницького. Використовувалися в основному в домашньому побуті для прасування білизни та верхнього одягу. Лише одна праска у музейному зібранні професійна, використовувалася кравцем в

процесі пошиття одягу. Більшість прасок фабричного виробництва, лише одна – кустарного. Виготовлені здебільшого з чавуну, сплавів металів, одна праска в колекції мідна. Гордістю музейного зібрання є праска із макету відомого на Переяславщині князя Олександра Константиновича Горчакова. Праска має оригінальну форму, конструкцію, оздоблення.

Тривале використання прасок в побуті позначилося на стані збереження частини цих музейних предметів, проте, навіть, в такому стані вони не втратили наукову цінність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Фонди. Облікова документація. Інвентарні книги «Е», «НДФ».
2. История утюга // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://fishki.net/47170-istorija-utyuga-50-foto.html>.
3. Разгорелся наш утюг... Утюг: от каменного века до наших дней // Електронний ресурс. – Режим доступу: zoom.cnews.ru/publication/item/11140.

Жам Е.М., Грудевич Т.В. Жаровые и нагревательные утюги в собрании Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав»: характеристика коллекции. В статье анализируется коллекция жаровых и нагревательных утюгов Национального историко-этнографического заповедника "Переяслав". Уделено внимание строению, техническим и конструктивным особенностям утюгов.

Ключевые слова: утюг, музей, коллекция, конструкция, материал, техника, производство.

Zham O.M., Hrudevich T.V. Carbon and heating irons in the collection of the National Historical and Ethnographic Park «Pereyaslav»: the characteristic of the collection. The article under consideration is about the collection of carbon and heating irons of the XIX-the 1st period of the XX century of The National Historical and Ethnographic Park 'Pereyaslav'. The special attention is payed to the building, technical and constructive irons' features.

Key words: an iron, a museum, a collection, a construction, the material, the technique, a production.